

“АВОСЬ ВЫВЕДУ ВЕЛИЧАВУЮ, ПОЛОЖИТЕЛЬНУЮ, СВЯТУЮ ФИГУРУ” (ПРО ОСОБЛИВОСТІ САКРАЛІЗАЦІЇ ПІЗНЬОЇ ТВОРЧОСТІ М. ГОГОЛЯ І Ф. ДОСТОЄВСЬКОГО)

У статті на прикладі “Мертвих душ” М. Гоголя та “Братів Карамазових” Ф. Достоевського виокремлено стрижневі для письменників ідеї, мотиви, сюжетні збіги. Їх сукупність являє собою інтертекстуальне полотно, покликане сакралізувати тканину тексту. Прийоми авторської ретроспекції акцентують увагу читача, актуалізуючи осьові біблійні формули. Слово Святого Письма виразно пронизує мову творів авторів, не лише формуючи стилістичний вектор розповіді з притаманним їй латентним дидактизмом, а й указуючи на авторитетність Першоджерела. “Жестові ситуації” дають змогу письменникам докладніше вималювати психологічний образ героїв, а також співвіднести їхні душевні порухи з міленарним виміром буття.

Ключові слова: сакралізація, інтертекст, ідея, мотив, біблійна формула, “жестова ситуація”.

Nataliya Skvira. “Oh, if only I could create a majestic, positive, holy figure!” (On Peculiarities of Sacralization of Gogol’s and Dostoyevsky’s works from Their Late Periods of Writing)

The paper deals with Gogol’s “Dead Souls” and Dostoyevsky’s “The Brothers Karamazov”. The author investigates main ideas, motives, plot coincidences, which are core for the works. The word of the Holy Scripture clearly permeates the language of the works by Gogol and Dostoyevsky, forming the stylistic direction of the narrative with its inherent didacticism and emphasizing the credibility of the original Source. The aim of the Bible intertext is to sacralize the whole of the text. The writers’ techniques of retrospection enhance the reader’s attention and actualize pivotal biblical formulas.

The researcher states that some episodes of “The Village of Stepanchikovo and Its Inhabitants” by Dostoyevsky cover the ideas of “Selected Passages from Correspondence with Friends” by Gogol, and also extend the content components of the statements articulated by the heroes’ of the second volume of “Dead Souls”. The chapter of “The Brothers Karamazov” called “Conversations and Exhortations of Father Zosima” by its style, didactic pathos, plot, motive combinations and the names of the sub-chapters reminds “Selected Passages from Correspondence with Friends”. Gogol’s phrase “Love us black, anyone can love us white” repeatedly echoes in the replicas of the characters of “The Brothers Karamazov” and becomes universalized to the formula: “Love a man even in his sin, for that is the semblance of Divine Love and is the highest love on earth. Love all God’s creation... If you love everything, you will perceive the divine mystery in things... And you will come at last to love the whole world with an all-embracing love”.

The image of Troyka (Carriage-and-Three) makes the image of Russia in the studied works by Gogol and Dostoyevsky more profound, accumulating the core idea of the writers – the revival of society.

‘Gesture situations’ allow the writers to describe a psychological image of the characters in detail and to relate their spiritual movement with a millenary dimension of existence.

Keywords: sacralization, intertext, idea, motive, biblical formula, ‘gesture situation’.

Микола Гоголь і Федір Достоевський. Два генії, два могутні титани Слова і Думки, на творчості яких тримався літературний розвиток, а відхід бодай одного з них сприймали як смерть літератури. Так, Достоевський 12 (24) грудня 1868 р. писав М. Страхову: “Что совсем было прекратилась литература, так это совершенно верно. Да она, пожалуй, и прекратилась, если хотите. И давно уже. Видите, дорогой мой Николай Николаич, ведь с какой точки зрения смотреть: по-моему, если иссякло свое, настоящее русское и оригинальное слово, то и прекратилась, нет гения впереди, – стало быть, прекратилась. Со смертью Гоголя она прекратилась” [14, т. XXVIII, кн. 2, с. 334].

Обидва письменники своєю творчістю висвітлили душу людську, проникли у сферу вселенського, універсального, сакрального, християнізували мистецтво слова. Варто погодитися з І. Волгіним, котрий зазначає, що метою обох митців було “поєднати течію повсякденного життя з її ідеальним змістом, зробити цей смисл світовою поведінковою нормою. Це спроба прорватися до читача

крізь літературу. Для Гоголя, а пізніше для Толстого й Достоевського головним стає те, що, як вони вважають, більше за літературу: новий життєустрій. Їхньою вищою метою стає зміна самого складу життя” [9, 31, 32]. Витоки письменницьких спроб показати ідеал творіння Божого, людину прекрасну, святу – у доскіпливому пізнанні темних сторін оспалого суєтного буття, у намірі преображення світу шляхом внутрішнього переродження кожного.

Про життєтворчі та письменницькі контакти аналізованих авторів написано вже багато. Зокрема, вивчалися “Арабески” й “Вибрані місця” Гоголя в рецепції Достоевського; досліджувалися авторські стратегії, жанровий аспект, поетика мотивів та образів “Вибраних місць із листування з друзями” і “Щоденника письменника”, повістей “Село Степанчиково і його мешканці”, “Двійник”, романів “Ідіот”, “Брати Карамазови”; діалогічні та монологічні відносини в художніх системах письменників; релігійно-моралістичний контекст творчості Гоголя в романі “Принижені і зневажені”; віддзеркалення релігійно-філософської проблематики художньої спадщини Гоголя в публіцистиці Достоевського; духовно-моральні пошуки та проблема російського національного характеру в “Мертвих душах” та “Записках із Мертвого дому” тощо (див.: [2; 6; 10; 13; 16; 17; 18; 20; 21; 22]). Сам Достоевський у листі до брата від 1 лютого 1846 р. свідчив: “Во мне находят новую оригинальную струю (Белинский и прочие), состоящую в том, что я действую Анализом, а не Синтезом, то есть иду в глубину и, разбирая по атомам, отыскиваю целое, Гоголь же берет прямо целое и оттого не так глубок, как я. Прочтешь и сам увидишь” [14, т. XXVIII, кн. 1, с. 118].

Безсумнівно, що Достоевський як слухняний учень чи навіть “двійник” (“Новый Гоголь”¹) послуговуватиметься техніками, засобами попередника, полемізуватиме, розвиватиме та переосмислюватиме мотиви, ідеї, прагнутиме вирішити “проклятые вопросы” російського життя, “глубочайшие непосильные вопросы, вызывающие в русском уме самые беспокойные мысли, с которыми, чувствуется это, справиться можно далеко не сейчас; мало того, еще справишься ли когда-нибудь?” [14, т. XXII, с. 106].

І. Золотуський слушно спостеріг: “Герої як Гоголя, так і Достоевського починають із “падіння” і завершують “відродженням”. Це поняття поетичні й релігійні. Центром драми є покаяння. Хто такий Чичиков, як не грішний герой, покликаний відродитися в другому томі? Те, що згорає у вогні, що спалює рукопис Гоголя, воскресає, мов фенікс, на сторінках романів Достоевського. І з’являються в них і російський святий (старець Зосима), і російський нігіліст (Ставрогін), і російська ідеальна дівчиця (Соня Мармеладова). “Полюбите нас чёрнинькими, а белинькими всякий полюбит” – ці слова Гоголя можна поставити епіграфом до всієї творчості Достоевського” [15].

Наведений крилатий вислів – стрижневий для розуміння поетики як другого тому “Мертвих душ”, так і творчості пізнього Гоголя. “Уверяю Вас, – пише автор “Вибраних місць із листування з друзями”, – что придет время, когда многие у нас на Руси из *чистеньких* горько заплачут, закрыв руками лицо свое, именно от того, что считали себя слишком чистыми” [11, т. VIII, с. 321].

У статті спробуємо ще раз торкнутися художніх глибин доробку “нового Гоголя” крізь призму продовження “Мертвих душ”. Цієї теми лише спорадично торкалися дослідники, утім, вона, на мій погляд, увиразнює вектор еволюції

¹“Новый Гоголь явился” – так охарактеризував Ф. Достоевського М. Некрасов, прочитавши рукопис роману “Бідні люди” (див.: [14, т. XXV, с. 30]).

визначальних ідей творів обох письменників. Переконливою видається також думка І. Вишневської про вплив ідейно-художнього змісту другої частини Гоголевої поеми на новаторські пошуки російського роману загалом: “Не тільки із “Шинелі” вийшла російська література, багато що визначилось для неї й у другому томі “Мертвих душ” [8, 217].

Уже під час написання сатиричної повісті “Село Степанчиково і його мешканці” (1859), як зазначалося в критичній літературі, Достоєвський орієнтується на другий том “Мертвих душ”: “Сцена розмови Ростанєва з мужиками в III розділі нагадує розмову Костанжогло із селянами, а деякі вчинки Фоми (навчання дворових французької мови, бесіди із селянами про астрономію, електрику й розподіл праці) пов’язані з образом Кошкарьова, який мріяв, щоб “мужик его деревни, идя за плугом”, читав би “в то же время <...> книгу о громовых отводах Франклина, или Вер(гилиевы) “Георгики”, или химическое исследование почв” [12, 163–164]. Образ Гоголя як прототипа Фоми Опискіна досліджував Ю. Тинянов у статті “До теорії пародії” (1921). У повісті “Село Степанчиково і його мешканці”, доводить учений, пародіюються “Вибрані місця” і, власне, постать Гоголя. Звісно, що Фома – образ збірний, утілює риси багатьох сучасників, окремі епізоди повісті висвітлюють ідеї “Вибраних місць”, а також, як показує наш аналіз, розширюють змістові компоненти висловлювань героїв другого тому “Мертвих душ” (зокрема, *про роль поміщиків, про конфлікт через звертання на “ви”-“ти”*) (пор.: “А на какой подвиг способны вы, когда не можете даже сказать мне *вы*, как своему равне, а говорите *ты*, как слуге? – Фома, но ведь я по дружбе говорил тебе *ты!* – возопил дядя. – Я не знал, что тебе неприятно” (“Село Степанчиково”) [14, т. III, с. 86] – “Я благодарю вас, генерал, за расположение. Словом *ты* вы меня вызываете на тесную дружбу, обязывая и меня говорить вам *ты*. Но различие в летах препятствует такому фамильярному между нами обращению”. Генерал смутился. Собирая слова и мысли, стал он говорить, хотя несколько несвязно, что слово *ты* было им сказано не в том смысле, что старику иной раз позволительно сказать молодому человеку *ты* (о чине своем он не упомянул ни слова)” (II том “Мертвих душ” [11, т. VII, с. 25]); *про людину як недосконалу істоту* (пор.: “Да ведь я человек али нет? Ведь зло берет; вчуже берет...” (“Село Степанчиково”) [14, т. III, с. 120] – “Лукавый, что ли, миром ворочает, ей богу! Всё заводят, чтобы сбить с толку мужиков: и табак, и всякие такие <...> Что ж делать, Константин Федорович. Человек – не удержишься” (II том “Мертвих душ”) [11, т. VII, с. 60], “На всяком шагу соблазны и искушенья... враги, и губители, и похитители. Вся жизнь была точно вихорь буйный или судно среди волн, по воле ветров. Я человек, ваше сиятельство” [11, т. VII, с. 108] (пор. зі словами Анастасії Пилипівни про князя Мишкіна: “Первый раз вижу человека”); *про вмирущу людину* (“И я с жаром начал говорить о том, что в самом падшем создании могут еще сохраняться высочайшие человеческие чувства; что неисследима глубина души человеческой; что нельзя презирать падших, а, напротив, должно отыскивать и восстанавливать...” (“Село Степанчиково”) [14, т. III, с. 160].

Виразно прокреслений мотив любові в поемі “Мертві душі” комбінується з образом “умирущої людини”. Автор виходить за рамки однолінійного трактування біблійної заповіді й порушує глибоку за своєю сутністю проблему – любов до *вмирущої* грішної людини: “Что значит, однако же, что и в паденья своем гибнущий грязный человек требует любви к себе?” Біблійна заповідь

“любові до ближнього” у Гоголевому сюжеті не спрацьовує: “Не было только четвертого, которому бы тяжелей всего была погибающая душа его брата” [11, т. VII, с. 168]. У згаданому вислові відображається суть цілого тексту, отож, переінакшена біблійна цитата “Полюби ближнього як самого себе”, на що звернув увагу І. Золотуський, у новому контексті відіграє роль претексту і стає своєрідною рефлексійною формою осмислення універсальних істин.

Означені змістові блоки не випадкові – їхніми основними ідеями в більш розгорнутому вигляді просякнута подальша творчість Достоєвського. Позаду вже арешт петрашевців, поглядами яких захоплювався молодий письменник. Імовірно, зазначають гоголезнавці, саме зібрання цього таємного товариства й зобразив автор “Мертвих душ” у другому томі: “Два философа из гусар, начитавшиеся всяких брошюр, да не докончивший учебного курса эстетик, да промотавшийся игрок затеяли какое-то филантропическое общество, под верховным распоряженьем старого плута и масона и тоже карточного игрока, но красноречивейшего человека. Общество было устроено с обширной целью – доставить прочное счастье всему человечеству, от берегов Темзы до Камчатки. Касса денег потребовалась огромная; пожертвованья собирались с великодушных членов невероятные” [11, т. VII, с. 26]. Заслугує на увагу мета товариства – “доставить прочное счастье всему человечеству”. У який спосіб? Ігор Золотуський зауважує: “...Характеристика “филантропического общества” в другом томе “Мертвых душ” збігається з гоголівською оцінкою сучасного стану умів. Скрізь ідеться про “опьянение” і необхідність “отрезвления”. <...> Теми гоголівських статей стають темами його (Ф. Достоєвського. – Н. С.) романів. І саме “страсти ума”, як і “гордость ума” (цитата з “Листування”), постануть в особі героїв-ідей у “Злочині і карі”, в “Ідіоті”, “Підліткові” й у “Братах Карамазових” [15].

Гоголь прагне змінити світ, починаючи з душі кожної особистості. Він не сумнівається в силі Бога та в істинності євангельського слова: “И все, что им ни скажешь, подкрепи тут же словами Святого Писания; покажи им пальцем и самые буквы, которыми это написано; заставь каждого перед тем перекреститься, ударить поклон и поцеловать самую книгу, в которой это написано. Словом, чтобы они видели ясно, что ты во всем, что до них клонится, сообразуешься с волей Божьей, а не с своими какими-нибудь европейскими или иными затеями. Мужик это поймет, ему не нужно много слов. Объяви им всю правду: что душа человека дороже всего на свете и что прежде всего ты будешь глядеть за тем, чтобы не погубил из них кто-нибудь своей души и не предал бы ее на вечную муку. Во всех упреках и выговорах, которые станешь делать уличенному в воровстве, лености или пьянстве, ставь его перед лицом Бога, а не перед своим лицом; покажи ему, чем он грешит против Бога, а не против тебя” (“Русской помещик”) [11, т. VII, с. 322–323].

Християнський ідеал наслідує й Достоєвський. Він, услід за Гоголем, проводить своїх героїв через пекельні кола сумнівів, бунтів, повстань проти законів буття й Бога. У поведінці героїв – пошуки і сповідь письменника, його шлях до Істини (“Через большое горнило сомнений моя осанна прошла”). 1870 року автор “Ідіота” напише А. Майкову про задум роману “Житіє великого грішника”: “Главный вопрос, который проведется во всех частях, – тот самый, которым я мучился сознательно или бессознательно всю мою жизнь, – существование Божие” [14, т. XXIX, кн. 1, с. 117]. Відповідь на це питання оформлюється в “Символ віри” письменника: “Этот символ очень прост, вот

он: верить, что нет ничего прекраснее, глубже, симпатичнее, разумнее, мужественнее и совершеннее Христа, и не только нет, но с ревнивою любовью говорю себе, что и не может быть. Мало того, если б кто мне доказал, что Христос вне истины, и *действительно* было бы, что истина вне Христа, то мне лучше хотелось бы оставаться со Христом, нежели с истиной” [14, т. XXVIII, с. 176].

Проблему побудови моральних основ суспільного устрою, духовного воскресіння порушує Достоевський в оповіданні “Сон смішної людини”, опублікованому в “Щоденнику письменника” за 1877 р. Цей твір названо фантастичним тому, що ідея побудови ідеального суспільства, в основі якого любов, нездійсненна. Головна суть цієї притчі про гніт людської природи, про догоджання власному “Я”, на мій погляд, автор виклав у “Записній книжці” 1864 р.: “Возлюбить человека, как самого себя, по заповеди Христовой, – невозможно. Закон личности на земле связывает. Я препятствует. Один Христос мог, но Христос был вековечный от века идеал, к которому стремится и по закону природы должен стремиться человек. Между тем после появления Христа как *идеала человека во плоти* стало ясно как день, что высочайшее, последнее развитие личности именно и должно дойти до того (в самом конце развития, в самом пункте достижения цели), чтоб человек нашел, сознал и всей силой своей природы убедился, что высочайшее употребление, которое может сделать человек из своей личности, из полноты развития своего я, – это как бы уничтожить это я, отдать его целиком всем и каждому безраздельно и беззаветно. И это величайшее счастье. Таким образом, закон я сливается с законом гуманизма, и в слитии, оба, и я и все (по-видимому, две крайние противоположности), взаимно уничтоженные друг для друга, в то же самое время достигают и высшей цели своего индивидуального развития каждый особо. Это-то и есть рай Христов” [14, т. XX, с. 172].

Натомість виявляється, що реалізація, нехай і недосяжної, ідеї переродження суспільства можлива передусім за наявності моральної відповідальності за ближнього: “А ту маленькую девочку я отыскал” (фразу в тексті виокремлено курсивом відповідно до волі автора). Герой аргументує: “...Люди могут быть прекрасны и счастливы, не потеряв способности жить на земле. Я не хочу и не могу верить, чтобы зло было нормальным состоянием людей <...> В один бы день, в один бы час – все бы сразу устроилось! Главное – люби других как себя, вот что главное, и это все, больше ровно ничего не надо...” [14, т. XXV, с. 118]. Гоголь у другому томі “Мертвих душ” неодноразово торкається саме цієї теми. Найочевидніше вона виявляється, на мою думку, у порадах-настановах перейти на правильний шлях, які чують Хлобуєв і Чичиков із вуст Муразова, та в епізодах про “черненьких и беленьких”. Відомо, що автор запозичив анекдот про “черненьких и беленьких” у М. Щепкіна. Безумовно, важлива в розумінні символічного підтексту фрази Чичикова “Все требуют к себе любви, сударыня” [11, т. VII, с. 42] (пор. “По христианству, именно таких мы должны любить” (рання редакція) [11, т. VII, с. 164]) розмова славетного актора з письменником:

– Как-то недавно прихожу к Гоголю, – так рассказывал Щепкин. – Он сидит, пишет что-то. Кругом на столе разложены книги, все религиозного содержания.

– Неужели все это вы прочли? – спрашиваю я.

– Все это надо читать, – отвечал он.

– Зачем же надо? – говорю я. Так много написано всего для спасения души,

а нічого не сказано нового, чого бы не было бы в Євангелії. А я, признатися, думаю, що всього цього написано злишком багато, заплутанно.

Тут Гоголь принуждено улыбнувся, сказавши що-то вроді:

– Какой шутник! – А я продолжал.

– Я и заповеди-то для себя сократил, всего на две: люби Бога и люби ближнего как самого себя” [4, 313–314].

Наведені висловлювання майстра сцени про авторитетність євангельського слова та про заповіді збігалися з релігійним світоглядом Гоголя (пор., наприклад: “Выше того не выдумать, что уже есть в Евангелии. Сколько раз уже отшатывалось от него человечество и сколько раз обращалось”). Достоевський також захоплюється Біблією, під її впливом формувався його світогляд. У “Братах Карамазових” читаємо: “Что за книга это священное писание, какое чудо и какая сила, данные с нею человеку! Точно изваяние мира и человека и характеров человеческих, и названо все и указано на веки веков” [14, т. XIV, с. 265].

Єдність людей, на думку Достоевського, базується на любові як онтологічній об’єднавчій силі. Крах же суспільства викликаний утручанням начала свободи як стихії, що спонукає людину порушити встановлені рамки. Письменник яскраво висвітлив діалектику альтер его і любові як динамічного складника внутрішнього ества людини: свобода одного не підкоряється свободі іншого, унаслідок чого виникає руйнування особистісних начал і розпад союзу двох. У цьому й полягає трагедійність кохання. Питання “якості любові” в результаті набуває такого формулювання: “На нашей земле мы истинно можем любить лишь с мучением и только через мучение. Мы иначе не умеем любить и не знаем иной любви” [14, т. XXV, с. 111–112]; “Зачем не могу любить их, не ненавидя их?” [14, т. XXV, с. 114]. Ці ідеї кочують із роману в роман класика в різних універсальних формах: “По-моему, человек создан с физической невозможностью любить своего ближнего. Тут какая-то ошибка в словах с самого начала, и “любовь к человечеству” надо понимать лишь к тому человечеству, которое ты же сам и создал в душе своей (другими словами, себя самого создал и к себе самому любовь) и которого, поэтому, никогда и не будет на самом деле” (“Підліток”) [14, т. XIII, с. 175]; “А будешь любить, то ты уже божья... Любовью все покупается, все спасается. Уж коли я, такой же как и ты человек грешный, над тобой умилился и пожалел тебя, кольми паче бог. Любовь такое бесценное сокровище, что на нее весь мир купить можешь, и не только свои, но и чужие грехи еще выкупишь” (“Брати Карамазови”) [14, т. XIV, с. 48]; “Можно ли любить всех, всех людей, всех своих ближних, – я часто задавала себе этот вопрос? Конечно, нет, и даже неестественно. В отвлеченной любви к человечеству любишь почти всегда одного себя. Но это нам невозможно, а вы другое дело: как могли бы вы не любить хоть кого-нибудь, когда вы ни с кем себя не можете сравнить и когда вы выше всякой обиды, выше всякого личного негодования? Вы одни можете любить без эгоизма, вы одни можете любить не для себя самой, а для того, кого вы любите” (“Ідіот”) [14, т. VIII, с. 379].

Осмилення любові в романі “Ідіот” явлене у вигляді типології. У записних книжках письменника читаємо: “В РОМАНЕ ТРИ ЛЮБВИ: 1) Страстно-непосредственная любовь – Рогожин. 2) Любовь из тщеславия – Ганя. 3) Любовь христианская – Князь” [14, т. IX, с. 220]. “Подвійність” натури Мишкіна, його “діонісійська стихія” (М. Бердяєв), універсальні любов-співчуття й

самопожертва заради ближнього нівелюють поняття любові, притаманне людині земній. Ось чому Євгеній Павлович резюмує: “Знаете ли что, бедный мой князь: вернее всего, что вы ни ту, ни другую никогда не любили!” [14, т. VIII, с. 484]. І справді, герой безсилий у своїй “ангельській” любові як до Аглаї, так і до Анастасії Пилипівни. Антихристиянську (*соціальну* – за Достоєвським) любов докладно осмислено в “Легенді про Великого Інквізитора”: “...Великий инквизитор есть, в сущности, сам атеист. Смысл тот, что если исказишь Христову веру, соединив ее с целями мира сего, то разом утратится и весь смысл христианства, ум несомненно должен впасть в безверие, вместо великого Христова идеала созиждется лишь новая Вавилонская башня. Высокий взгляд христианства на человечество понижается до взгляда как бы на звериное стадо, и под видом *социальной* любви к человечеству является уже не замаскированное презрение к нему” [14, т. XV, с. 198]. Звісна річ, слід брати до уваги також проблемний аспект “обмирщення”/одержавлення католицтва, на який хворобливо реагували Гоголь і Достоєвський. Звідси й однозначний “вирок” письменника про те, що Великий інквізитор – породження католицтва й не характерне для православ’я.

Дослідники вказують на творчу кризу Достоєвського під час завершення “Ідіота”. У цей період визріває й нереалізована ідея роману “Житіє великого грішника” (відмінність задумів “Атеїзму” і “Житія...” спостерегли Г. Фрідлендер і Т. Лапицька). Останні начерки до плану твору прозаїк робив, пишучи “Бісів”, 1870 р. У листі до А. Майкова він прояснює свій задум: “Это будет мой последний роман. Объемом в “Войну и мир” <...>. Главный вопрос, который проведется во всех частях, – тот самый, которым я мучился сознательно и бессознательно всю мою жизнь, – существование Божие. Герой в продолжение жизни то атеист, то верующий, то фанатик и сектатор, то опять атеист. 2-я повесть будет происходить в монастыре. На эту 2-ю повесть я возложил все мои надежды. Может быть, скажут наконец, что не все писал пустяки. Вам одному исповедуюсь, Аполлон Николаевич: хочу выставить во 2-й повести главной фигурой Тихона Задонского, конечно под другим именем, но тоже архиерей, будет проживать в монастыре, на спокойе. 13-летний мальчик, участвовавший в совершении уголовного преступления, развитый и развращенный (я этот тип знаю), будущий герой всего романа, посажен в монастырь родителями и для обучения. <...> Авось выведу величавую, *положительную*, святую фигуру. Это уж не Костанжогло-с и не немец (забыл фамилию) в “Обломове”, <...> я ничего не создам, я только выставлю действительного Тихона, которого я принял в свое сердце давно с восторгом. Но я сочту, если удастся, и это для себя уже важным подвигом. Не сообщайте же никому. Но для 2-го романа, для монастыря, я должен быть в России. Ах, кабы удалось!” [14, т. XXIX, кн. 1, с. 118].

Намір Достоєвського змалювати позитивну, святу постать, як зазначено в листі, виключає подібність її з гоголівським героєм другого тому “Мертвих душ” – Костанжогло, своєрідним ідеологом автора, котрий, за М. Вайскопфом, “об’єднує в собі мудрість омолоджененого, відродженого Плюшкіна з добродійною суворістю одухотвореного Собакевича” [5, 619]. Чи вдалося реалізувати задумане Достоєвському? Чи зміг молодший прозаїк розв’язати те завдання, яке виявилось непосильним для Гоголя? Чи, можливо, таки мав рацію В. Белінський, котрий передбачав крах гоголівського другого тому “Мертвих душ”: “Много, слишком много обещано, так много, что негде и взять того, чем

выполнить обещание, потому что того и нет еще на свете...” [3, т. VII, с. 432].

Гоголь у “Мертвих душах” усебічно показав ницість людську, у другому ж томі, про що свідчать текст, задум автора й відгуки сучасників, письменник прагнув “насквозь высветлитъ человека во всех его силах...” [11, т. VIII, с. 285], показати духовне переродження Чичикова (“И, может быть, в сем же самом Чичикове страсть, его влекущая, уже не от него, и в холодном его существовании заключено то, что потом повергнет в прах и на колени человека пред мудростью небес” [11, т. VI, с. 242]) та інших героїв (на питання архімандрита Феодора, чи воскреснуть персонажі першого тому, Гоголь відповів: “Если захотят” [19, 138]. Переродження для автора “Мертвих душ” бачилося органічною передумовою формування “русского человека” з його “высокою природою”. Достоевський, реалізуючи задум свого “вчителя”, витворює образи князя Мишкіна, Дмитра Карамазова, Альоші Карамазова, старця Зосими (“действительного Тихона”). Чи став би Альоша революціонером, царевбивцею, як би склалася його доля, як би відбувалося становлення позитивного героя і його вибір міленарної ваги? Що б могло стати “горнилом очищення”: віра, добро, любов, чудо? Про все це мав намір написати Достоевський у другому томі “Братів Карамазових”.

Епіграф роману “Истинно, истинно говорю вам: если пшеничное зерно, падши в землю, не умрет, то останется одно; а если умрет, то принесет много плода” (Івана 12: 24) суголосний із квінтсенсійним висловом Гоголя щодо спалення другого тому “Мертвих душ”: “Затем сожжен второй том М<ертвых> д<уш>, что так было нужно. “Не оживет, еще не умрет”, говорит апостол. Нужно прежде умереть, для того чтобы воскреснуть. Не легко было сжечь пятилетний труд, производимый с такими болезненными напряжениями, где всякая строка досталась потрясеньем, где было много того, что составляло мои лучшие помышления и занимало мою душу” [11, т. VIII, с. 297]. В основі обох творів лежить художньо потрактована євангельська ідея про пшеничне зерно, яке лише через смерть дає плоди – нове життя для того, хто позбавляється образу “ветхого человека” з його гріховною натурою. Образ зерна стає символом людського буття. Духовна смерть задля духовного воскресіння – у цьому й полягає антиномія феномену віри, за обома письменниками. З-поміж інших бідою людства є “гординя розуму”, адже сучасник, за Гоголем, “ничему и ни во что <...> не верит; только верит в один ум свой. Чего не видит его ум, того для него нет. Он позабыл даже, что ум идет вперед, когда идут вперед все нравственные силы в человеке, и стоит без движенья и даже идет назад, когда не возвышаются нравственные силы. Он позабыл и то, что нет всех сторон ума ни в одном человеке; что другой человек может видеть именно ту сторону вещи, которую он не может видеть, и, стало быть, знать того, чего он не может знать. Не верит он этому, и все, чего не видит он сам, то для него ложь. <...> Во всем он усумнится: в сердце человека, которого несколько лет знал, в правде, в Боге усумнится, но не усумнится в своем уме” [11, т. VIII, с. 414]. Ідея “гордині розуму” пронизує пізні твори обох письменників і має характерні особливості. Згадаймо образ гоголівського генерала Бетрищева, який “...любил блеснуть и любил также знать то, чего другие не знают, и не любил тех людей, которые знают что-нибудь такое, чего он не знает. Словом, он любил немного похвастать умом. <...> От голоса до малейшего телодвиженья, в нем всё было властительное, повелевающее, внушавшее в низших чинах если не уважение, то, по крайней мере, робость” [11, т. VII, с. 38]. Таке самоусвідомлення призводить героя до непорозумінь із молодим поміщиком

Тентетниковим, який запідозрив образу та приниження в зверненні до нього на “ти”. Така, на перший погляд, не досить важлива й невиразна деталь виступає своєрідною вивернутою алюзією на євангельську заповідь Христа: “кто хочет между вами быть большим, да будет вам слугою; и кто хочет между вами быть первым, да будет вам рабом” (Мв. 20: 26)¹.

Передусім як шлях до наживи захоплює Чичикова практичний розум Костанжогло: “Могу сказать, что не встречал во всей России человека, подобного вам по уму” [11, т. VII, с. 59]. На цьому етапі головний герой іще не почуває докорів сумління та віри, тому й сприймає розум як найважливіший критерій “успішного”, на його погляд, людського існування.

За Достоєвським, віра має превалювати над розумом. Лише смиренням гордині, злих помислів, вишколюванням відповідальності за людей, уважає письменник, можна позбавитися віри раціональної (розумної), притаманної, зокрема, ідеології Льва Толстого: “Одно тут спасение: возьми себя и сделай себя же ответчиком за весь грех людской. Друг, да это и вправду так, ибо чуть только сделаешь себя за все и всех ответчиком искренно, то тотчас же увидишь, что оно так и есть в самом деле и что ты-то и есть за всех и вся виноват. А скидывая свою же лень и свое бессилие на людей, кончишь тем, что гордости сатанинской приобщишься и на Бога возропщешь” [14, т. XIV, с. 290].

Колізія боротьби віри і розуму втілена в образі Івана Карамазова, який формулює ідею про те, що “якщо Бога нема, то все дозволено”. Віра в розум і усвідомлення того, що релігійну істину не осягнути, провокують героя на бунт: “Я не Бога не принимаю... я мира, им созданного, мира-то божьего не принимаю и не могу согласиться принять” [14, т. XIV, с. 214]. Чому страждають невинні – ось що непокоїть Іванову душу: “Слушай: если все должны страдать, чтобы страданием купить вечную гармонию, то при чем тут дети, скажи мне, пожалуйста? Совсем непонятно, для чего должны были страдать и они, и зачем им покупать страданиями гармонию?” [14, т. XIV, с. 222]. Ця нездоланна проблема етичної свідомості прямо співвідноситься з “бунтом” біблійного Йова, без згадок про якого не обходиться Достоєвський у жодному з розділів “Братів Карамазових”, а також із “несправедливим” вироком небесного суду для праведника (ідеться про старця Зосиму, чие тіло після смерті почало розкладатися ізсередини). Дослідники неодноразово звертали увагу на означені паралелі (див.: [1]). Зауважимо, що згадки про Йова в тексті Достоєвського мають притчовий характер, адже письменник через роздуми героїв наближає кожного з нас до відповіді на вічне запитання праведника про таїну страждань: “Скажу Богу: не обвиняй меня; объяви мне, за что Ты со мною борешься?” (Йов 10: 2); “Почему беззаконные живут, достигают старости, да и силами крепки? Дети их с ними перед лицом их, и внуки их перед глазами их. Дома их безопасны от страха, и нет жезла Божия на них... [Они] проводят дни свои в счастье и мгновенно нисходят в преисподнюю. А между тем они говорят Богу: отойди от нас, не хотим мы знать путей Твоих! Что Вседержитель, чтобы нам служить Ему? И что пользы прибегать к Нему?” (Йов 21: 7–15). В основі фрази Івана Карамазова “Не бога я не принимаю, Алеша, я только билет ему почтительнейше возвращаю” [14, т. XIV, с. 223] (пор. із рядками вірша “О слезы на глазах” М. Цветаєвої: “О, черная гора, Затмившая весь свет! Пора – пора – пора Творцу вернуть билет”) – докори сумління Йова. Утім відповідь Достоєвського корелює не з висновками друзів нещасного

¹ Тут і далі цитую Біблію за синодальним перекладом.

праведника, які пояснюють його страждання справедливим воздаянням, а з мудрістю Єліуя, “совершенного в познаннях”: “Бог выше человека. Для чего тебе состязаться с Ним? Он не дает отчета ни в каких делах Своих” (Йов 33: 13, 14); “По твоему ли *рассуждению* Он должен воздавать?” (Йов 34: 33); “Он велик силою, судом и полнотою правосудия. Он *никого* не угнетает” (Йов 37: 23). Ось чому й епізод із прахом Зосими демонструє марне очікування людьми справедливого воздаяння небес, що так вразило Альошу: “Но не чудес опять-таки ему нужно было, а лишь “высшей справедливости”, которая была, по верованию его, нарушена и чем так жестоко и внезапно было поранено сердце его” [14, т. XIV, с. 306].

Гоголівська фраза “Полюби нас чернинькими, а белинькими нас всякой полюбит” неодноразово відлунює в репліках персонажів роману Достоєвського (“Пока живу я, кто-то меня, скверненького, кроме них, возлюбит? Великое это дело устроил господь для каждого человека в моем роде-с. Ибо надобно, чтоб и человека в моем роде мог хоть кто-нибудь возлюбить-с...” [14, т. XIV, с. 183]; “Верила, что и меня кто-то полюбит, гадкую, не за один только срам!..” [14, т. XIV, с. 323]) і універсалізується до формули: “Любите человека и во грехе его, ибо сие уж подобие божеской любви и есть верх любви на земле. Любите все создание божие... Будешь любить всякую вещь и тайну Божию постигнешь в вещах... И полюбишь наконец весь мир уже всецелою, всемирною любовью” [14, т. XIV, с. 289]. Автор “Братів Карамазових”, як і Гоголь, обстоює смирення любовне, адже “все за всех виноваты”. Ось чому Іван зізнається Альоші: “Я никогда не мог понять, как можно любить своих ближних” [14, т. XIV, с. 215].

Святою “новою” людиною, образ якої має намір виписати Достоєвський, є, за його словами, Тихон Задонський (див. цитату вище: [14, т. XXIX, кн. 1, с. 118]). Дослідники зазначають, що прототипом Зосими (“он свят, в его сердце тайна обновления для всех, та мощь, которая установит наконец правду на земле, и будут все святы, и будут любить друг друга, и не будет ни богатых, ни бедных, ни возвышающихся, ни униженных, а будут все как дети Божии и наступит настоящее Царство Христово” [14, т. XIV, с. 29] у романі стали Тихон Задонський, “один із улюблених письменників Гоголя, твори якого він перечитував не раз” (В. Воропаев), старці Амвросій Оптинський, Макарій та ін. Цікаво, що Тихон Задонський, “головний російський христолог” (С. Аверинцев), за церковним переказом, незадовго до смерті бачив уві сні сходи й чув заклик підніматися. Згадаймо передсмертні слова Миколи Гоголя: “Лестницу, поскорее давай лестницу”.

Розділ роману “Из бесед и поучений старца Зосимы” – це за своїм стилем, дидактичним пафосом, фабульними, мотивними комбінаціями та назвами підрозділів (“Нечто об иноке русском и о возможном значении его”, “О молитве, о любви и о соприкосновении мирам иным”, “Можно ли быть судиею себе подобных? О вере до конца”) нагадує зміст книжки Гоголя “Вибрані місця з листування з друзями”. Цю тезу, на мою думку, можна розгорнути в окрему студію.

Мотиви мирського блукання, відродження, любові, молитви, гордині, гніву, милосердя, що пронизують другий том “Мертвих душ”, рельєфно явлені в “Братах Карамазових”. Проілюструймо це окремими паралелями:

“Вся жизнь была – точно вихорь буйный или судно среди волн, по воле ветров” [11, т. VII, с. 108]; “Разве и без того жизнь моя не была как судно среди волн” [11, т. VII, с. 111].

“Что значит, однако же, что и в паденье своем гибнущий грязный человек требует любви к себе?” [11, т. VII, с. 167].

“*Полюби нас чернинькими, а белинькими нас всякой полюбит*” [11, т. VII, с. 164]; “По христианству, именно таких [“черненьких”, тобто грішних. – Н. С.] мы должны любить” [11, т. VII, с. 164].

Хлобуєв “молился, и – странное дело!” – почти всегда приходила к нему откуда-нибудь неожиданная помощь” [11, т. VII, с. 88], Муразов: “Все свыше наших сил. Без помощи свыше ничего нельзя. Но молитва собирает силы” [11, т. VII, с. 104].

“...отринь гордость и самолюбие” [11, т. VII, с. 138].

“На земле же воистину мы как бы блуждаем...” [14, т. XIV, с. 290].

“Пусть у других народов буква и кара, у нас же дух и смысл, спасение и возрождение погибших” [14, т. XV, с. 173].

“Любите человека и во грехе его, ибо сие уж подобие божеской любви и есть верх любви на земле. Любите все создание божие... Будешь любить всякую вещь и тайну божью постигнешь в вещах... И полюбишь наконец весь мир уже всецелою, всемирною любовью” [14, т. XIV, с. 289].

“Юноша, не забывай молитвы. Каждый раз в молитве твоей, если искренна, мелькнет новое чувство, а в нем и новая мысль...” [14, т. XIV, с. 288];

“Не верь, как другие говорят: “Не надо молиться”. В молитве воспитание” [14, т. XV, с. 244].

“О гордости же сатанинской мысля так: трудно нам на земле ее и постичь, а поэтому сколь легко впасть в ошибку и приобщиться ей, да еще и полагая, что нечто великое и прекрасное делаем” [14, т. XIV, с. 290].

Часто повторюваний мотив марноти уформовує образ “житейське море”, допомагає увиразнити очевидно явлену ідею пошуку іншого життя: “Забудьте этот шумный мир и все его обольстительные прихоти. Пусть и он вас позабудет” [11, т. VII, с. 113] – пор.: “Не любите мира, ни того, что в мире: кто любит мир, в том нет любви Отчей” (1 Ин. 2: 15). На полях Гоголевої Біблії проти цих віршів знаходимо надпис: “Не любите мира” [7, 242]. У “Братах Карамазових” Достоевський розширює контекст мирського життя, убачаючи в гріхопадінні людини неабияку роль “свободи”: “Провозгласил мир свободу, в последнее время особенно, и что же видим в этой свободе ихней: одно лишь рабство и самоубийство! Ибо мир говорит: “Имеешь потребности, а потому насыщай их, ибо имеешь права такие же, как и у знатнейших и богатейших людей. Не бойся насыщать их, но даже приумножай” – вот нынешнее учение мира. В этом и видят свободу. И что же выходит из сего права на приумножение потребностей? У богатых уединение и духовное самоубийство, у бедных – зависть и убийство, ибо права-то дали, а средств насытить потребности еще не указали” [14, т. XIV, с. 284].

Під час читання останніх сторінок другого тому поеми в пам’яті залишається епізод вимолювання Чичиковим свободи у князя й одверта реакція останнього: “Ваше сиятельство, не сойду с места, пока не получу милости”, – говорил Чичиков, не выпуская, сжимая сапог князя к груди и проехавшись, вместе с ногой, по полу во фраке наваринского пламени и дыма. “Подите, говорю вам”, –

говорил он (князь. – Н. С.) с тем неизъяснимым чувством отвращения, какое чувствует человек при виде безобразнейшего насекомого, которого нет духу раздавить ногой. Он встряхнул так, что Чичиков почувствовал удар сапога в нос, губы и округленный подбородок, но не выпустил сапога и еще с большей силой держал его в своих объятиях” [11, т. VII, с. 109].

Символіка означеного епізоду корелює із жестовою “цитатністю” (Р. Назіров) творів Достоевського, зокрема, зі спорідненими тематично жестами поклону Зосими Дмитрові Карамазову та поцілунку Христа у фіналі поеми про Великого інквізитора. Утім поведінковий код героїв має контрастний характер: Чичиков отримує умовного “ляпаса” замість очікуваного милосердя; Зосима звершує поклін, пророкуючи смирення Дмитра (“Принимаю муку обвинения и всенародного позора моего, пострадать хочу и страданием очищусь!” [14, т. XIV, с. 458]), Христос також поцілунком демонструє смирення як найвище благо, адже “любовью покупается весь мир” і Бог нас “и во грехе любит”. Поклін і поцілунок прирівнюються до прощення, якого не отримує Чичиков, до співучасті в розподілі вини “за всех и каждого”. Ось чому Іван Карамазов так мріє про прощення, яке символічно дарує йому Альоша поцілунком, вислухавши поему.

Силу смирення та Божого послуху акцентує Достоевський і в “Щоденнику”, аналізуючи вірш М. Некрасова “Влас” (1855): “Я всё того мнения, что ведь последнее слово скажут они же, вот эти самые разные “Власы”, кающиеся и некающиеся; они скажут и укажут нам новую дорогу и новый исход из всех, казалось бы, безысходных затруднений наших. <...> Очнется Влас и возьмется за дело божие. Во всяком случае спасет себя сам, если бы и впрямь дошло до беды. Себя и нас спасет, ибо опять-таки – свет и спасение воссияют снизу” [14, т. XXI, с. 34, 41]. У другому томі “Мертвих душ” вражає подібна до Власової доля зубожілого поміщика Хлобуєва: зрештою він, “блудний син”, як і персонаж відомого поета (“старик седой. На груди икона медная: Просит он на божий храм...”), отримує завдання збирати гроші на будівництво церкви.

Образ трійки поглиблює образ Росії в досліджуваних творах Гоголя і Достоевського, акумулюючи стрижневу ідею письменників – відродження суспільства: “Пусть у других народов буква и кара, у нас же дух и смысл, спасение и возрождение погибших. И если так, если действительно такова Россия и суд ее, то – вперед Россия, и не пугайте, о не пугайте нас вашими бешеными тройками, от которых омерзительно сторонятся все народы! Не бешеная тройка, а величавая русская колесница торжественно и спокойно прибудет к цели”, – патетично виголошує адвокат Дмитра Карамазова на суді [14, т. XV, с. 173] (порівняймо цю художньо-риторичну алюзію-метафору з гоголівською трійкою, що “мчится вся вдохновенная Богом!..”). Але якщо в Гоголя Русь на запитання “Куда ж несешься ты?” “не дает ответа”, то в Достоевського Росія має реалізувати богоносну місію спасіння людства, котре прямує до загибелі. Таке трактування образу якнайкраще співвідноситься з формулою В. Гюго *Le laid, c'est le beau* (“Потворне теж прекрасне”), яку акцентує автор “Братів Карамазових” у передмові до перекладу роману “Собор Паризької Богоматері”: “Его мысль есть основная мысль всего искусства девятнадцатого столетия, и этой мысли Виктор Гюго как художник был чуть ли не первым провозвестником. Это мысль христианская и высоконравственная, формула ее – восстановление погибшего человека, задавленного несправедливо гнетом обстоятельств, застоя веков и общественных предрассудков. Эта мысль – оправдание униженных и всеми отринутых парий общества” [14, т. XX, с. 28].

Порівняння Гоголевих “Мертвих душ” і “Братів Карамазових” Достоевського дає змогу виокремити стрижневі для письменників ідеї (відродження суспільства, гординя розуму), мотиви (любові, молитви, гордині, гніву, милосердя), сюжетні збіги. Їх сукупність являє собою інтертекстуальне полотно,

покликане сакралізувати тканину тексту. Прийоми авторської ретроспекції акцентують увагу читача, актуалізуючи осьові біблійні формули. Слово Святого Письма виразно пронизує мову літературних творів, не лише визначаючи стилістичний вектор розповіді з притаманним їй латентним дидактизмом, а й указуючи на авторитетність Першоджерела. У “жестових ситуаціях” автори демонструють колізію сакрального і профанного, коли моральна поведінка героя набуває спотвореного характеру (зокрема, уклін можна трактувати не лише як акт покаяння, а і як прагнення людини до смирення волі та єднання із Творцем). Корпус жестів дає змогу письменникам докладніше вималювати психологічний образ героїв, а також співвіднести їхні душевні порухи з міленарним виміром буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович С.* Отчего “протух” старец Зосима // *Абрамович С.* Вибрані праці. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. – С. 287–294.
2. *Агаєва И.* Публицистика Н. В. Гоголя и Ф. М. Достоевского: “Выбранные места из переписки с друзьями” и “Дневник писателя”. – Баку, 2006.
3. *Белинский В.* Полное собр. соч.: В 13 т. – Москва: Изд-во АН СССР, 1953–1959.
4. *Буслаев Ф.* Комик Щепкин о Гоголе // “Записки актера Щепкина”: Приложение. Документы. Из критики, переписки, воспоминаний. Рассказы в записи и обработке современников / Изд. подгот.: Панфиловой Н. Н. и Фельдманом О. М. – Москва: Иск-во, 1988. – 382 с.
5. *Вайскопф М.* Сюжет Гоголя: Морфология. Идеология. Контекст. – Москва: РГГУ, 2004. – 686 с.
6. *Виноградов И.* Литературная проповедь Н. В. Гоголя: pro et contra // Проблемы исторической поэтики. – 2018. – Т. 16. – № 2. – С. 49–124.
7. *Виноградов И., Воронаев В.* Карандашные пометы и записи Н. В. Гоголя в славянской Библии 1820 года издания // Евангельский текст в русской литературе XVIII–XX веков. Цитата, реминисценция, мотив, сюжет, жанр. Сб. науч. трудов. – Петрозаводск, 1998. – Вып. 2. – С. 234–249.
8. *Вишневская И.* Бессмертие великой поэмы. Перечитывая второй том “Мертвых душ” Гоголя // Москва. – 1972. – № 2. – С. 211–217.
9. *Волгин И.* “Дневник писателя” как мирозозидающий проект // Достоевский и журнализм / под ред. В. Н. Захарова, К. А. Степаняна Б. Н. Тихомирова. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2013. – С. 27–38.
10. *Волгин И.* Исповедь как камень преткновения (Гоголь – Толстой – Достоевский) // Русская словесность в мировом культурном контексте. – Москва, 2014. – С. 356–364.
11. *Гоголь Н.* Полное собр. соч.: В 14 т. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1937–1952.
12. *Гус М.* Идеи и образы Ф. М. Достоевского. – Москва, 1971. – 595 с.
13. *Денисова А.* “Гоголевский контекст” в “Дневнике писателя” Ф. М. Достоевского: поэтика мотива и жанра // Русская словесность в мировом культурном контексте. – Москва, 2014. – С. 368–374.
14. *Достоевский Ф.* Полное собр. соч.: В 30 т. – Ленинград: Наука, 1972–1990.
15. *Золотусский И.* Гоголь и Достоевский // Литература. – № 6. – 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lit.iseptember.ru/article.php?ID=200100602>.
16. *Морозова Н.* Диалогические и монологические отношения в художественной системе Н. В. Гоголя и Ф. М. Достоевского (“Выбранные места из переписки с друзьями”, “Село Степанчиково и его обитатели”) // Вестник Костромского гос. ун-та им. Н. А. Некрасова. – Кострома, 2006. – № 3. – С. 107–111.
17. *Остапенко Л.* “Выбранные места из переписки с друзьями” Н. В. Гоголя и “Дневник писателя” Ф. М. Достоевского // IV Гоголівські читання. Збірник наукових статей. – Полтава, 1997. – С. 50–53.
18. *Степанян К.* О художественности русской литературы (размышления над “Выбранными местами из переписки с друзьями” Н. В. Гоголя и “Дневниками писателя” Ф. М. Достоевского) // Грани. – Москва, 1992. – № 163. – С. 142–157.
19. *Феодор (Бухарев А. М.), архим.* Три письма к Гоголю, писанные в 1848 г. – Санкт-Петербург: Типография Морского министерства, 1860. – 262 с.
20. *Чуйков П.* Духовное наследие Н. В. Гоголя в литературно-критической и художественной рецепции Ф. М. Достоевского (1857–1864 гг.): Автореф. дис. канд. филол. наук / Московский пед. гос. ун-т. М., 2018.
21. *Чуйков П.* Несколько штрихов к портрету Фомы Опискина // Филологическая наука и школа: диалог и сотрудничество: сб. трудов по материалам VII всероссийской научно-практической конференции. – Москва: Флинта; Наука, 2015. – Ч. 1. – С. 122–126.
22. *Чуйков П.* Суд Божеский и суд человеческий в идейной структуре “Выбранных мест из переписки с друзьями” Н. В. Гоголя и романа Ф. М. Достоевского “Братья Карамазовы” // Вестник славянских культур. – Москва, 2015. – № 3 (37). – С. 176–182.

Отримано 20 вересня 2018 р.

м. Київ